

MU'TEZİLE'DE AKIL ANLAYIŞI

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ*

e-mail: altintas@cumhuriyet.edu.tr

GİRİŞ

İlm-i Kelam'da akıl, tanımı, mâhiyeti, çeşitleri ve akıl-nakil ilişkisi bakımından ele alınarak inceleme ve araştırma konusu yapılmıştır. Bunun başlıca sebebi, aklın, bütün bilgi vasıtalarının üzerinde ve onlara hâkim durumda olan bir güç olmasıdır. Duyuların ve deneyin verdiği bilgileri sistemleştiren, duyduğumuz haberleri test edip onlara anlam veren akıldır. Dolayısıyla akıl olmadan hiçbir ilmî gelişmeden söz edilemeyeceği gibi, akılla çelişen din de hiçbir anlam ifade etmeyecektir. Bu sebeple aklın İslam dininin temel esaslarının anlaşılmasında çok önemli bir fonksiyonu bulunduğu gibi, vahye dayalı delilleri değerlendirmede çok önemli bir işlevselliğe de sahiptir. İnsan akli ile kendisine ulaşan vahye dayalı haberleri süzgeçten geçirebilir ve onların akla uyup-uymadıklarını kontrol edebilir. Bu manada, hak dinin temel prensipleri arasında aklen izah edilemeyecek hususlar bulunmaz. Zira tabii ve fitrî bir dininin, ne akli prensiplere ve ne de kesinliği ispatlanmış bilimsel gerçeklere aykırı düşmesi düşünülemez.¹

Her ilmin bir nakilci yönü olduğu gibi bir de akılcı yönü vardır. Ne nakil ilimleri akıl hissesinden müstağni, ne de akıl ilimleri nakilden vâstedir. Terakki, geçmişteki kıymetlerden müstağni olmak değil, onları yeni değişiklikler ve keşiflerle daha mütakâmil kıymetlere ulaştırmaktır. Başka bir deyişle, geçmişlerin servetine geleceklerin servetini eklemektir. İlimlerin akılcı tarafını ve bugünkü rolünü ihmal edip nakilci tarafını tesbit ile uğraşmak skolâstik denilen taklit mertebesinde sayıp durmak demektir.² İşte varoluşları itibariyle taklitçiliğe savaş açmış ve tahkiki önceleyen bir yöntemi seçmiş olan Mu'tezile'nin aklın tanımı ve mâhiyetine yaklaşımını ele alıp değerlendirmek büyük önem taşımaktadır.

¹ Karadeniz, Osman, "Akıl-Vahiy İlişkisi", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 33, sy. 4, (Ekim-Kasım-Aralık 1997), s. 39.

² Elmalılı, M. Hamdi Yazır, "Dibâce", (P. Janet-G. Seailles, Metâlib ve Mezâhib), İstanbul, 1978, s. XXXIII.

A. MU'TEZİLE'DE AKLIN TANIMI VE MÂHİYETİ

İslam düşünce tarihinde aklın sistematik manada tarifi üzerindeki tartışmaların Mu'tezile'nin doğuşuyla birlikte başladığı görülmektedir. Mu'tezile Kelam ekolü, dış kültür ve medeniyetlere açık olmanın etkisiyle sosyal hayatta hür düşüncenin ne denli önemli bir değer olduğunu erken farketmiş, gerek bilgi edinmek ve gerekse vahyi yorumlamak konusunda aklın işlevselliğinin önemini kavramıştır. Madem ki, dinin doğru anlaşılmasını sağlamada ve dinin özüne yönelik itirazlara cevap vermede ilk defa akli içtihat metodunu benimseyen Kelam ekolü Mu'tezile olmuştur, o halde onların akla yükledikleri anlam kadar akıl hakkında konuşmaları tarihsel bağlamda büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple, gerek mütekaddimin ve gerekse müteahhirin Mu'tezile kelamcılarının aklın tanımı ve mâhiyeti konusundaki görüşlerini bilmek son derece önemlidir.

1. MÜTEKADDİMİN MU'TEZİLE'DE AKLIN TANIMI VE MÂHİYETİ

Kaynakların belirttiğine göre, hakikatin “*akıl hucceti*” ile bilinebileceğini savunan ilk kişi Mu'tezile'nin kurucusu *Vâsıl b. Ata* (ö. 131/748)'dir.³ Yine Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup olan ve Yunan felsefesine vukûfiyeti ile bilinen *Sümâme b. el-Eşres* (ö. 213/828) ilk defa akli bilgiyi dinî (simâî) bilginin önüne geçiren kişi olarak gösterilmektedir.⁴ Bu konuda o, “eğer şeriat olmasaydı ve Allah hakkındaki bilgi peygamberlerce getirilmeseydi, O'nu bilmek yine de akıl için zorunlu olacaktır” demektedir.⁵ Bunun anlamı, insanın tevhid ve adâlet hakkındaki bilgisinin tümü, a priori'dir.

Çağının akli ilimlerine vukûfiyeti Sümâme b. el-Eşres'ten geri kalmayacak düzeyde bir bilgin olan ve Basra ekolünün önde gelen Mu'tezili düşünürlerden

³ Kâdî Abdülcebbar, delillerin dört olduğunu söyler. Bunlar; Akıl, Kitap, Sünnet ve İcma'dır. Allah bilgisine ancak akılla ulaşılır. bk. *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, (tahk. Abdülkerim Osman), Kahire, ts., s. 88.

⁴ Bağdâdî, Abdülkâhir, *el-Fark Beyne'l-Firak*, (thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut, 1990, s. 172; Alper, Ömer Mahir, *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*, İstanbul, 2000, s. 22.

⁵ Mir Veliiyüddîn, “*Mu'tezile*”, (M. M. Şerif, İslam Düşüncesi Tarihi içinde), çev. Altay Ünaltay, İstanbul, 1990, I, 249.

Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849) ise akılı, insanın kendisi ile çevresinde bulunan canlı ve cansız varlıkları birbirinden ayırt edebildiği zorunlu bilgi; bilgi elde etme kuvveti ve his olarak tanımlar.⁶ el-Allâf'a göre akıl; zorunlu bilgi, kuvvet ve his manalarına gelmektedir. Onun akıl tanımından anlaşıldığı gibi, akıl ile bilgi arasında çok yakın bir ilişki vardır. Bundan dolayı, Mu'tezile düşünürlerinin önemli bir bölümü, akılı, bilgiden ayırmamışlardır. Bu sebeple, akılı, bilgi olarak tanımlayanlar da olmuştur. Akıl, başlangıçta, bağlamak ve yasaklamak anlamına gelirken, anlam daha da genişlemiş, bilgiyi anlayacak bir kuvvet ve bu kuvvet sayesinde elde edilen bilgi tanımına ulaşmıştır. Halk arasında akılsızca hareket etmek deyimi, bilgisizce hareket etmek ifadesinin karşılığı olarak kullanılır.

Umûmiyetle Bağdat ekolüne bağlı olan Mu'tezilî düşünürler, akılı, bilgi kazanmada bir meleke ve salt, bilgi şeklinde tanımlamışlardır. Nitekim, *Câhız*'ın (ö. 255/869) "akıl, insanda anlama ve kendisini zararlı şeylerden koruma gücü"⁷ şeklindeki tanımından, aklın işlevsel olarak, nazari bilgi elde etmede güç, zararlı şeylerden koruma gibi bir özellik taşıması hasebiyle de amelî bir rol oynadığı görülmektedir. *Câhız*'ın bu tanımından, akla, "*mümeyyizlik*" vasfı verdiği anlaşılıyor. Aklın, Allah'ı ibret ve delâlet yoluyla bilebileceğini, his ve ihâta yoluyla kavrayamayacağını söyleyen *Câhız*, duyular, nasıl ki kendi sınırının ötesine taşmaktan âciz ise, akıl da aynı şekilde Allah'ı bilme konusunda sınırı aşmaz, demektedir.⁸ Böylece müellif insan aklının mutlak hakikati kavrayamayacağı gerçeğinden hareketle, bütün ilahi gerçeklikleri ve kudretleri kendisinden çıkarmaya kalkışmaması gerektiğine işaret etmiş olmaktadır.

Diğer taraftan *Câhız*, *insanın zorunlu ihtiyaçları* ile bilgi ve akıl arasında bir ilişkinin varlığını kabul eder. O, bu ilişki ağını anlatmak için filozoflardan birisinin diliyle şunları anlatır: Hakîmlerden birisine şöyle denilir: "*Ne zaman aklını kullandın?*" O da, "*doğduğum saatte*" der. Bu sözünü onların inkar ettiğini görünce hakîm kişi sözlerine şöyle devam eder: "*Ben, korktuğum zaman ağladım, acıktığım*

⁶ Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, (thk. Hellmut Ritter), Wiesbaden, 1980, s. 480. Ayrıca bk. Bernard, Marie, "*İlk Mu'tezililerde İlim Kavramı*", *A.Ü. İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, çev. Şerafeddin Gölcük, Ankara, 1977, s. 329.

⁷ Yavuz, Yusuf Şevki, "*Akl*", DİA, İstanbul, 1989, II, 242.

⁸ bk. *Câhız*, Ebû Osman b. Bahr, *ed-Delâil ve'l-'İtibâr*, Beyrut, 1988, s. 67-68.

zaman yiyecek istedim, ihtiyaç duyduğum zaman (annemin) göğsünü istedim, verildiği zaman da sustum” diyor ve “*bütün bunların ihtiyacı ölçüsünde olduğunu, aynı zamanda da bu ihtiyaçları gidermede daha fazla akla ihtiyaç olmadığını*” ekliyor.⁹ Bunun manası, çocuğun tabiatının hayatî önem taşıyan ihtiyaçları, bilgisi ile sınırlanmıştır. İşte Câhız, *çocuğun istediği ve ihtiyaç duyduğu şeyleri hissetmesine, akıl ismini veriyor.*¹⁰ Bilgiyi, akıl olarak tanımlamanın temeli de buna dayanmaktadır. Kesbe dayalı bilgi arttıkça, eş-zamanlı olarak mükteseb akıl da artış gösteriyor.

Yukarıdaki akıl tanımlarından anlaşıldığı gibi ilk Mu'tezilî düşünürler akli, içyüzü/mâhiyeti itibariyle ontolojik bir varlık (*cevher*) olarak değil, varlığı bir başkasına bağlı olan güç (*araz*) olarak kabul etmişlerdir. Çünkü onlara göre akıl, fonksiyonel anlamda insanın hem düşünce üretimine ve hem de eylemde bulunmasına yön veren önemli bir epistemolojik kaynaktır. Akıl, Allah tarafından insanın bilgi üretim merkezi olan kalbinde yaratılan itaat ve masiyet gibi düşüncelerin (havâtır) kullanılmasıyla çalışır. Ayrıca akıl; zorunlu bilgi, kuvvet ve his manalarına gelir.

Basra Mu'tezilesinin önde gelen bilginlerinden *Nazzâm* (ö. 221/835) ise, bunlara muhâlefet ederek akıl yürütme eylemini gerçekleştiren kalpteki düşünceleri maddî mevcûdiyeti bulunan cisimler (*ecsâmun mahsûsâtün*) olarak kabul etmiştir. Böylece, Mu'tezile ekolü içerisinde, akli, felsefecilerin etkisiyle yapısal ve varlığı kendi zâtıyla kâim olan manasında “*cevher*” olarak nitelendirenlerin başında *Nazzâm* gelmektedir.¹¹ Bu düşünürün dışındaki bilginlere göre akıl, arazdır. *Nazzâm*'ın akla yüklediği bu anlam, her ne kadar 18. yüzyıl Aydınlanmacı filozofların rasyonalizmine çok yakın bir anlamı çağrıştırmış olsa da, onun maksadı, bilgi için aklın asıl, yani kaynak olmasını vurgulamaktır.

Kısaca mütekaddimin Mu'tezile bilginlerinin akıl tanımlamalardan ortaya çıkan iki durum vardır. *İlki*, akıl nazari bilgi elde etmede bir güç, kudret, his

⁹ Eş'arî, *Makâlât*, s. 225.

¹⁰ Ebû Zeyd, Nasr Hamid, *el-İtticâhu'l-Aklî fi't-Tefsîr*, Beyrut, 1982, s. 51.

melekesi; *diğeri* ise, insanı zararlı ve faydalı olan şeyler karşısında faydalı olana meylettirme ve zararlı olandan alıkoyma gibi temyiz kudreti anlamında bir fonksiyon taşımaktadır.

2. MÜTEAHHİRİN MU'TEZİLE'DE AKLIN TANIMI VE MÂHİYETİ

Akla yüklenen anlam konusunda müteahhirin Mu'tezile'yi mütekaddimîn Mu'tezile'den ayıran temel görüş, aklı, mahlûk/yaratılmış olarak görmeleridir. Örneğin Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/915), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), Aristo'nun, "*akıl kuvvettir*"¹² düşüncesini reddetmekle, akıl ile bilginin arasını birleştirmede gerçekten i'tizâlî rûhu temsil etmişlerdir. Çünkü, Aristo'nun akıl anlayışı ile, âdil ve hakîm olan Allah inancını bağdaştırmak mümkün değildir. Bu sebeple müteahhirin Mu'tezile, akli kuvvet olarak benimseyen ilk Mu'tezile âlimlerinin akıl anlayışlarından uzaklaşarak Kur'an ve sünnetin rûhuna uygun düşecek şekilde akıl konusunda bir bakış açısı geliştirdiler. Her ne kadar onlar, Aristo'nun akla yüklediği anlayışı reddetmişlerse de, bu onların akli yöntemi reddettikleri anlamına gelmez. Aynı zamanda onlar, teklifin şartının akıl olduğunu da reddetmediler. Onlar, akli kutsayan bir bakış açısına karşı çıktılar. Çünkü, bizâtihi akıl bir kuvvet değildir. *O, Allah'ın kudretiyle güç yetirir.* Bu kudret ise, kendisiyle bütün bilgileri yaratanın kudretidir. Müteahhirin Mu'tezile'ye göre aklın rolü, mükellef olduğumuz şeyleri yerine getirmede imkan vermesidir.¹³ Zira, akıl yaratılmıştır. Etkinlik alanı sınırlı ve sonlu olan, verileri ve sonuçları her zaman tartışılmaya açık olan bir şeye gereğinden fazla güvenmek, akıldışlıktır. O halde akıl ne için yaratılmışsa, onu bilmeye elverişli kılınmalıdır.

¹¹ Bağdâdî, Abdülkâhir, *Usûlü 'd-Dîn*, İstanbul, 1928, s. 27; Yavuz, "Akıl", *DİA*, II, 242; Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde AKILCILIK ve Kâdî Abdülcebbâr*, İstanbul, 2000, s. 26-27.

¹² bk. Bolay, S. Hayri, "Akıl", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 238-240.

¹³ bk. Ebû Sa'de, Mehri Hasan, *el-İtticâhü 'l-Akli fî Müşkileti 'l-Ma'rifeti unde 'l-Mu'tezile*, Kahire, 1993, s. 80.

Mu'tezile'nin ma'rifetle akıl arasını birleştirmeye dayalı yeni nazariyeleri, bilgi nazariyelerinin oluşumuna yardım etmiştir.¹⁴ Böylece onlara göre akıl, insanın yapmakla sorumlu olduğu şeyleri yerine getirmeye imkan sağlayan bilgilerin toplamından/birikiminden ibarettir.¹⁵ *Aristo*'nun dediği gibi, eğer “*akıl, zorunlu ve bağımsız bir kudret olsaydı*” bu durum insanı, güç yetirilemeyen şeyle sorumlu tutulmaya götürürdü. Bunun için bazı Mu'tezile kelamcıları, akli bilgiden ayırmadı ve seleflerinin aksine, aklın kudret oluşunu reddetti. Nitekim *Ebû Ali el-Cübbâi* (ö. 303/915) akli, bilgi olarak isimlendirdi. Çünkü insan, delinin kendini alıkoyamadığı şeylerden, bilgi sayesinde kendini alıkoyar.¹⁶ Bu tanımda, engellemek anlamına gelen akıl, “*ıkâlû'l-bair/devenin ayaklarının bağlandığı ipe*” benzetilmiştir. Buna göre devenin arzuladığı şeyleri yapmasına engel olan ipe ya da kösteğe akıl denilir.¹⁷ İşte aklın, engelleyici anlamında köstek olarak adlandırılmasının sebebi, nefsin arzuladığı kötü şeyleri yapmaktan alıkoyduğu içindir. Sözlük anlamı itibariyle aklın diğer bir işlevi, devenin yerinde sâbit durmasını sağlamasıdır. Akıl da buna benzetilerek anlama ve akıl yürütme ile ilgili diğer bilgilerin kendisi ile sabit olduğu şey olmasından dolayı ona akıl denmiştir. Bu manada bilgi de sahibini, akıl dışı işler yapmaktan alıkoyar.

Akli bilgi olarak tarif eden *Cübbâi*, bu bilgilerin çok olduğunu, zorunlu bilginin bunlardan sadece birisi olduğunu iddia etmiştir. İnsan kendisinde akıl tekâmül etmeden eşyayı deneme, yanılma ve araştırma yoluyla kavrayabilir.¹⁸ Böylece *Cübbâi*, akılla bilgi arasını birleştirmiş oldu. Bu *Kâdî Abdülcebbâr*'ın (ö. 415/1020) imandan hareketle, güç yetirilemeyen şeyin teklifinin olamayacağını daha güçlü bir şekilde uyguladığı şeydir. Şayet akıl, bilgiden başka bir şey (güç) olsaydı, akıl tekâmül etmeden önce güç yetirilemeyen şeyle akıllı kimse sorumlu tutulması gerekirdi.¹⁹ Bundan dolayı *Kâdî Abdülcebbâr*, akli, “*insanın nazar ve istidlâlde*

¹⁴ krş. Örneğin, *Kâdî Abdülcebbâr*, ilim ve marifet arasında bir ayırım gözetmez. Ona göre, her ikisi de 'nazar' neticesinde doğmuş olup, aynı anlama gelmektedir. bk. *el-Muğni*, XII, 6; krş. Çelebi, *Akılçılık ve Kâdî Abdülcebbâr*, s. 227.

¹⁵ Ebû Sa'de, *el-İtticâhü'l-Akli*, s. 313.

¹⁶ Eş'arî, *Makâlât*, s. 480. krş. Gurâba, Hamûde, *el-Eş'arî*, Kahire, 1953, s. 245.

¹⁷ bk. Ebû Sa'de, a.g.e., s. 314.

¹⁸ bk. Eş'arî, *Makâlât*, s. 480.

¹⁹ Ebû Sa'de, *el-İtticâhü'l-Akli*, s. 81.

bulunmasını ve yaptığı fiillerden sorumlu tutulmasını mümkün kılan belli bilgilerin (ulûmun mahsûsatîn) toplamından ibarettir” şeklinde tanımlar. O, aklın ontolojik bir varlığı olmadığını benimser ve akli, *cevher, âlet, his ve kuvvet* olarak tanımlayanlara da karşı çıkar. Kendi tanımının gerekçesini de şöyle anlatır. Belli/özel bilgiler insanlarda (süreç açısından) ne zaman bulunursa, bunun dışındaki bilgiler bulunmasa bile bu kişiye akıllı denir. Belli bilgiler bulunmasa da diğer bilgiler bulursa (kişi) akıllı olmaz. Bundan da anlıyoruz ki, belli bilgilerin toplamı, diğer bilgiler olmaksızın akıldır. Biz bu yöntemle, ifade değişmiş olsa bile, manalar arasındaki ayrılığı, zıtlığı ve birliği bilebiliriz,²⁰ şeklinde açıklamaktadır.

Müellife göre insan, akli yönden olgunlaştıkça eş-zamanlı olarak bilgi yönünden de olgunlaşmaktadır. *Müktesep akıl*, zaman içinde kazanılan bir durumdur. Mu'tezile ekolünün düşünsel mirasında bilgi, akli olgunluk ve sorumluluk yüklenme arasındaki ilişkiye dayanır. Hatta dinî sorumluluk, bilgi-akıl kolerasyonuna yüklenen anlamlarla anlaşılabilir. Biz, *Kâdî Abdülcebâr*'ın “*akıl, belli/özelleştirilmiş bilgilerin toplamından ibarettir*” tanımından bunu anlıyoruz. Ona göre, insanın idrâk sahibi olduğu anda meydana gelen bu bilgilere nazari, zorunlu ve tecrübeye dayalı bilgiler dâhildir. *Kâdî Abdülcebâr*, akıl tanımında kullandığı “*belli bilgiler*” ifadesine açıklık getirmek için, “bu belli bilgiler nelerdir, bu bilgiler, sayı ile mi, sıfatla mı sınırlandırılmış yoksa bunlardan biri ile sınırlandırmak imkansız mıdır?” gibi sorular sorar ve bu belli bilgilerin, sayı ile değil, sıfatla sınırlandırılmış olduğunu ifade eder. Müellife göre bu tanımlamada geçen akıldan maksat, bizatihi aklın kendisi değil, fonksiyonel anlamda bilgi elde etmeye ulaştırılan/vâsita olan şeydir. İnsanın davranışlardan sorumlu tutulabilmesi için bu bilgilere sahip olması gerekir. Böyle bir idrâk kabiliyetine sahip olan kimse, manalar arasında farklılığı ve değişimin içyüzünü kavrayabilir. Bu niteliklerin bedeninin gelişimiyle değil, aklın gelişimiyle bir ilişkisi vardır.²¹ Görüldüğü gibi müteahhirin Mu'tezile'den olan *Kâdî Abdülcebâr*'ın bu tanımı, “akıl”dan ziyâde, dinî yükümlülükler anlamındaki “*teklif*” için geçerli bir tanım niteliği taşımaktadır.

²⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, (thk. M. Ali en-Neccâr-Abdülhalîm en-Neccâr), Kahire, 1965, XI, 375.

²¹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî, (et-Teklif)*, XI, 375, 379.

B. MU'TEZİLE'DE AKLA VERİLEN DEĞER

İslam düşünce tarihinde Mu'tezile, akla önem veren akılcı bir grup olarak değerlendirilmiştir. Onlar sadece, akî delillerle inanç esaslarına delil getirmediler; fakat onlar, belirli bir sınıra kadar akla güvendiler. *Şayet nas, akilla çelişirse, akî delili tercih ettiler ve nassın te'viline sığındılar*. Ekollerini ise, akıl yürütme (en-nazaru'l-akî) üzerine kurdular. Böylece onlar, İslam tarihinde, dinî bilginin kaynağı olarak akli belli bir konuma yükselten kimselerin ilklerinden oldular. İnsana düşündüğü ve aklını kullandığı zaman vahiy gelmeden önce nazar ve istidlâl ile Allah'ın bilgisini elde etmek vâcip olmuştur,²² görüşleriyle akli 'mücib' bir düzeye çıkardılar.

Kelamî ekoller içerisinde gerçekten Mu'tezile, akli yüceltmıştır. Onlara göre, bilgiye güç yetiren ve onu tesis eden, akıldır. Eğer akıl olmasaydı, bilgi de olmazdı. Maârifin tümünü akıl, zorunlu olarak bilmeye güç yetirir.²³ Burada önemli bir ayrıntı vardır. O da aklın zorunlu olarak 'maârif'e' dayalı konuların tümünü bilebileceği fikridir.²⁴ Maârif'e dayalı konuların başında tevhid ve adaletle ilişkili konular gelmektedir.

Yukarıda değindiğimiz gibi her ne kadar Kâdî Abdülcebâr karşı çıksa da²⁵ İslam düşünce tarihinde *ilim-irfân* ayırımı yapılmıştır. Arapça'da "ma'rifet", "a.r.f"nin masdarıdır. Arafe fîli, bir şeyin eseri ve izi üzerinde derinliğine düşünerek, tefekkür ederek, o şeyi bilmek, anlamak, tanımak anlamlarına gelir.²⁶ Bu kavramın "tanıma" eylemini de kapsamı, böylesi bir bilme tarzına insanî bir boyut katmaktadır. Ancak böyle bir bilgi, duyu organlarıyla elde edilebilecek olan bir

²² Şehristanî, Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, (tahk. M. Seyyid Geylânî), Kahire, 1986, I, 56; Subhî, A. Mahmûd, *el-Felsefetü'l-Ahlâkiyye fî Fikri'l-İslâm*, Beyrut, 1992, s. 41-42; Heysem, Serhan, "*el-Aklu'l-Mu'tezilî Hudûdu'l-İnfisâl ve'l-İttisâl*", *el-İctihâd*, Sayı, 57-58, Yıl, 1424/2003, s, 260.

²³ Şehristanî, a.g.e., I, 50.

²⁴ Kâdî Abdülcebâr ansiklopedik bir mâhiyet arzeden eserinin bir cildini sırf bunun açıklamasına ayırmıştır. bk. *el-Muğnî (Nazar ve'l-Me'ârif)*, XII.

²⁵ bk. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XII, 6.

bilgidir. Dolayısıyla ma'rifet ve irfân, bir şeyi tefekkür ve eserini tedebbür ile idrâk etmektir. Deneysel ve pratik bilginin adı da denilen ma'rifet, anlam bakımından ilimden daha özel, daha dar ve daha sınırlı; ilim ise, ma'rifetten daha geniş ve daha kapsamlı bir nitelik taşır. Ma'rifet, düşünme, yani aklî istidlâl yoluyla bilgi elde etmek anlamında olduğu için ma'rifetin Allah'a nispeti doğru değildir. Bunun yerine Allah'a ilmin nispeti daha doğrudur. Çünkü ilim, ister huzûrî olsun- Allah'ın ilmi gibi- isterse husûlî olsun- insanların ilmi gibi- bir şeyin hakikatini bilmekten ibarettir. Bu sebeple, filân kimse Allah'ı tanıyor (ya'rifu) denilir, Allah'ı biliyor (ya'lemu) denilmez. İnsan Allah'ın zâtını idrâk edemez. Ancak eserleri üzerinde tedebbür eder, akıl yürütür ve doğal gözlemde bulunur. Ma'rifet, delile dayalı kesin bilgi olarak tanımlanmaktadır. O halde ma'rifet, sonradan (muhtes) elde edilen bir bilgi için de isimlendirilir.²⁷

İşte Mu'tezile'ye göre 'meârife' dayalı bilgilerin kaynağı akıldır. Bu konuda, Eş'arîler ve Mâtürîdîler arasında görüş birliği vardır. Fakat Eş'arîlerle Mu'tezile arasında ihtilaf, "dini sahada her türlü ahkâmın vücûbiyetini bilmek, akılla mı yoksa sem' ile midir?" noktasında düğümlenir. O, Mu'tezile'ye göre, aklî gerekliliktir. Tarihte Mu'tezile'nin aklî bakış açısı sadece, bilgi nazariyesi konusunda sınırlı kalmadı, onların akla sarılma çabaları ahlâkî hükümler konusunda da oldu. Bunların başında *husn ve kubhun* aklîliği gelir.²⁸ Bu sebeple onlar, dini epistemolojinin kaynağı konusunda akıl-nakil alanı ayırımına giderek, aklın alanına giren konularda sem'i, akla tabi kıldılar.²⁹ Dolayısıyla i'tizâlî görüşe göre, eylem ve sorumluluk bilgiden; bilgi de akıl yürütmeden, akıl yürütme ise, doğrudan akıldan çıkar. Böylece akıl, bütün ahlâkî hayatın düzenleyicisi olmuş olur.³⁰ Zira, değerler izâfî değil, nesneldir. Bu konularda vahiy, akla uygun düşecek şekilde haber verir.

²⁶ İsfehânî, Râgıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, İstanbul, 1986, s. 495; İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1994, IV, 2897.

²⁷ krş. Neseî, Ebu'l-Muîn, *Tebsiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara, 1993, I, 13; Altıntaş, Ramazan, "Fuzûli'de Bilgi ve Tabiat Anlayışı", *C.Ü.İ.F. Dergisi*, c. VI, sy. 1, (Sivas-2002), s. 43.

²⁸ Nader, Albert Nasri, *Felsefetü'l-Mu'tezile*, Kahire, 1950, I, 53; Subhî, *el-Felsefetü'l-Ahlâkiyye*, s. 42.

²⁹ Subhî, *a.g.e.*, s. 43.

³⁰ Subhî, *a.g.e.*, s. 43; Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dini Temeli*, Ankara, 1992, s. 95.

Öte yandan Mu'tezile âlimleri, akli vahiyden bütünü ile soyutlamadılar. Bu konuda Kâdî Abdülcebbâr, yararlı olanın iyi, zararlı olanın kötü olduğu akılda yerleşmiştir. Ama, biz hangi fiilin kötü ve hangi fiilin iyi olduğunu aklımızla bilmemiz mümkün değildir. Allah bu fiillerin durumunu bize öğretmek için peygamberler göndermiştir, demekle bu hususa işaret eder. Çünkü akıl tümel olarak bilir, vahiy ise onu tafsil eder.³¹

Kelamî ekoller içerisinde Mu'tezile akımını farklı yapan özellik, onların, Allah'ın sünnetleri ve fiillerinin akla uygun olması gerektiği konusundaki inkılâpçı iddialarıydı. Vahyedilen her şeyin teorik mantıkla yargılanması gerektiğine yakinen inanan Mu'tezile, bunu, Kutsal Kitabın otoritesini reddetme gereği duymaksızın, akli olarak ispat etmeye çalıştılar. Bu bakımdan, onların iyinin ve kötünün gerçekliğinin Allah'ın emirleriyle tayin edilen itibârî ya da keyfi kavramlar olmadıkları, fakat sırf akılla tayin edilen iki akli kategori olduğunu iddia etmeleri bilhassa önemliydi. Nitekim bu büyük öncülden Mu'tezile, Allah'ın akla aykırı bir şeyi emredemeyeceğini yahut yaratıklarının iyiliğini hiç düşünmeksizin bir şey yapamayacağını ileri sürmüştür. Aksi taktirde bu bir ölçüde O'nun adalet ve hikmetini tehlikeye sokacaktır.³² Bu sebeple onlar, gerek varlık ve gerekse bilgi açısından tevhid ve adalet konularını aklın tekelinde görmüşlerdir.

Mu'tezile'ye göre akıl, "*teklîfu mâlâ yutâk*"ı, yani, Allah'ın yaratıklarına taşıyacağından daha fazla yük yükleyebileceği fikrini reddeder. Bunun aksi, Allah'ın fiilleri hakkında düşünülemez. O'nun fiillerinde bir hikmet ve amaç vardır. Hatta Mu'tezile'ye göre bütün bilgi nesnelere akılla değerlendirilir ve gerekli güçlerini akli kavrayıştan alırlar. Dolayısıyla, Allah'ın cömertliğine duyulan şükran, vahyin emirlerinden önce gelir.³³

Mu'tezile, tutku derecesinde felsefeye bağlıdır. Büyük oranda akli görüşlerinin şekillenmesinde ve beşerî akli yüceltmelerinde bu disiplinin büyük katkısının olduğu inkar edilemez. Bundan dolayı onlar, aklın, eşyayı algılama

³¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhü'l-Usulî'l-Hamse*, (nşr. Abdülkerim Osman), Kahire, 1988, s. 565.

³² Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, (çev. Kasım Turhan), İstanbul, 1998, s. 66.

³³ Mir Velîyuddîn, "*Mu'tezile*", I, 237.

gücüne ve iki olgudan hangisinin nicelik bakımından birbirinden üstün olduğunu ayırmada güvenilirliğine içten inanıyorlardı. Akla olan son derecede bu güvenleri, onları, bilgi konusunda “*düşünce, şeriat gelmeden öncedir*” şeklinde formüle ettikleri meşhur kaidelerini vaz’ etmeye götürmüştür. İlâhî adâletin bir gereği olarak *aklî nesnellik* konusunda homojen bir tutum sergileyen Mu’tezile aydınları, aklını kullanan insanın, aklıyla, eşyanın iyi ve kötü; hayır ve şer arasını ayırmaya güç yetirebileceğine, hatta bütün bunların üstünde Allah’ı aklıyla bilebileceğini, eğer bu konuda bir ihmalkârlık gösterirse, ebedî olarak cezayı hak edeceğine inanırlar.³⁴ Böylece onlar kimi konularda akla müstakil anlamda bir mümeyyizlik vasfı atfetmiş oldular.

Diğer taraftan Mu’tezile ekolüne bağlı olan kelamcılar, Allah ve yaratıkları arasında bir benzerliğin olmadığını tevhid ilkelerinin bir gereği olarak açıklamaya çalışıyorlardı. Öyle ki, onlar Allah’ın zâtını, herhangi bir şeye benzemekten, sonradan var edilmiş varlıkların şahsında somutlaşmaktan soyutlarlarken, İslam dininin öngördüğü tevhid ilkesine dayanıyorlardı. Mu’tezile, Müşebbihe ve Haşviyye gibi fırkaların insan-biçimci Allah tasavvuruna gitmeye yol açıcı görüşlerini, Allah’ın zâtını olayların ve yaratılmışların sınırlarının ötesinde tasavvur edecek aklî olgunluk ve gelişmişlik düzeyi gösterememeye bağlar. Allah’ın aşkınlığını vurgulamada aşırı soyutlamacılığa giden Mu’tezile, zâhiri anlamları düşünüldüğünde insanı, insan-biçimci bir Tanrı tasavvuruna götürecek müteşâbih âyetleri, muhkem âyetler ve aklın ışığında tevil cihetine gider.³⁵ Ayrıca, onlar, Allah’ın dışında başka kadimlerin ortaya çıkabileceği endişesiyle, Allah’ın sıfatlarının O’nun zâtıyla aynı olduğuna inanmışlardır.³⁶ Bütün bu tasavvurların hepsi, doğrudan *akilla* ilgilidir. Nasıl ki, nazarî bilgilere nazar ve istidlâl metodu ile ulaşmak mümkünse, müteşâbih âyetlerden ne kastedildiğini anlamak için de aklî te’vil yöntemine başvurmak mümkündür.³⁷ Bundan dolayı Mu’tezile, haberi

³⁴ bk. Cârullâh, Z. Hasan, *el-Mu’tezile*, Beyrut, 1990, s. 115-116.

³⁵ Örnekler için bakınız. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü’l-Usûli’l-Hamse*, s. 607.

³⁶ bk. Macit Fahri, a.g.e., s. 64; Muhammed Ammara, *Mu’tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, (çev. Vahdettin İnce), İstanbul, 1998, s. 71.

³⁷ Ebû Zeyd, *el-İtticâhu’l-Aklî*, s. 189; Serhan, *el-Aklu’l-Mu’tezilî*, s. 256-260.

sıfatların ve müteşâbih âyetlerin anlaşılmasında aklı te'vil yöntemini geliştirmiştir.³⁸ Dolayısıyla, Mu'tezile'ye göre müteşâbih âyetlerin te'vili aklı bir gerekliliktir.

Mu'tezile'nin vahyî bilgiyi hakikat olarak görmekle birlikte yukarıda ortaya konulduğu üzere iyi ve kötü, nimet verene şükür, tevhid ve adalet, aslah ve lütuf, peygamberliğin gerekliliği gibi konuların vahiy olmadan da bilinebileceği şeklindeki tezleri olsun, öte yandan Kur'an'da ortaya konulmasına rağmen, Allah'a ilişkin bir takım sıfatları farklı şekillerde yorumlamaları ve Allah hakkında kullanılan insanımsı (anthropomorphic) ifadelerle âhiret hayatı ile ilgili bir takım tabirleri mecâzî ve sembolik olarak yorumlayıp aklen te'vil etmeleri gibi hususlar, önemli derecede onların akla ilişkin tanım ve anlayışlarıyla bağlantılı bulunmaktadır. Akla en çok değer veren Kelam ekolü olarak şöhret bulan Mu'tezile, akli kesin bir bilgi kaynağı olarak görmüş, vahiy karşısında akla birinci derecede yer vermekle kalmamış, vahyin yokluğunda da akli, hakikati kavramada sorumlu tutmuştur.³⁹

İslam düşünce tarihinde Mu'tezile, diğer din mensuplarına karşı İslam'ın savunulmasında büyük fedakârlıklar göstermiştir. Onlar, İslam mirasının savunulmasında ve Müslüman topluma sağlam ve doğru bir din anlayışının kazandırılmasına hizmet edecek sağlam bir bilgi temeline dayalı istidlâl yöntemleri geliştirmişlerdir. Bu doğrudan doğruya aklın durumunu yüceltmektir. Çünkü akıl, onların, iki amacı gerçekleştirmede vesileleri olmuştur. Aklın gerektirdiği bu amaçlardan *ilki*, insanlar arasında eşitliği sağlamak, *diğeri* ise, insanlar arasında cinsiyet ve servet temeline dayalı ayrımcılığı ortadan kaldırmaktır. Zaten Kur'an, bizzat akli kullanmaya ve düşünme eylemini gerçekleştirmeye büyük değer vermektedir. Akıl, hiçbir ayırım yapılmaksızın beşerin tümüne verilen bir hıbedir. Dolayısıyla akıl, ilâhî teklifin temelidir. Mu'tezile'ye göre akıl, Allah'ın mükellefte yarattığı zorunlu bilgilerin toplamıdır. Zorunlu bilgiler insanlardan ayrılmayan ve taallukundan şüphe edilmeyen bilgilerdir. Bu zorunlu bilgiler, insanın, kendisiyle bilgiye ulaşmada güç yetirdiği esaslardır. Bu bilgi, deliller üzerinde tefekkür ve

³⁸ Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, "*Tarihte ve Günümüzde Kur'an Te'vili Sorunsalı*", (çev. Ö. Özsoy), *İslâmî Araştırmalar*, c. 9, sy. 1, (1996), s. 27-29.

nazar yoluyla elde edilir. Bu şekilde akla sahip olan kimse mükellef olma kudretini kazanmış, demektir.⁴⁰

SONUÇ

Tarihsel bağlamda gerek erken ve gerekse daha sonraki dönemlerde aklın mâhiyeti ve tanımı konusunda görüş belirten Mu'tezile kelamcıları, salt aklın lafzî tarifinden ziyâde, işlevsel tarifi üzerinde durmuşlardır. Bu yönüyle Mu'tezile'de akıl, ontolojik anlamdan ziyâde, epistemolojik açıdan bir değer hükmü ortaya koyma bakımından bir anlam alanına sahip olmuştur. Onların anlayışına göre akıl, iyi ve kötü, faydalı ve zararlı olan şeylerin arasını ayırdeden bir mümeyyiz vasfî taşımanın yanında tevhide ilişkin konular ve ahlâkî değerler alanında müstakil hüküm verme mertebesine de sahiptir.

Burada, Mu'tezile'yi mutlak akılcı bir şablona oturtmak, onların hatırasına saygısızlık olur. Zira Mu'tezile bilgi nazariyesi konusunda bütünüyle akılcı değildir. Kısmî (izafî) bir akılcılıktan söz edilebilir. Ama, akla sarılma ve akli iyi kullanma konusunda büyük gayretler sarf etmişlerdir. Mu'tezile'nin bilinen yaygın akli bakış açısı, tevhid ve adâlet konuları başta olmak üzere, ahlâkî hükümleri nesnel manada akılla bilme temeline dayandırmasıdır. Bu yönüyle onlar şeriatı, akla tabi kılmışlardır. Yoksa Mu'tezile aynı bakış açısını âhiretin ahvâli, sevap ve ceza, ayrıca, namaz, oruç, hac gibi taabbudî hükümleri bilmede sürdürmez. Bu konularda nakle alan açarak, aklın alanını sınırlandırmışlardır. Kısaca onlar, *ilâhiyat alanı ile ibadet alanını birbirinden ayırmışlardır*.

O halde Mu'tezile akılcılığını mutlak olarak değil, kısmi bir akılcılık olarak görmek gerekmektedir. Hemen hemen bütün kelamî ekollerin yaptığı nassı eleştirmek değil, te'vil etmektir. Bu sebeple Mu'tezile'nin akıl anlayışını *dini* ya da *te'vilci bir akıl* olarak tanımlamak mümkündür.

³⁹ İkr. Kâdî Abdülcebbar, *Şerhü'l-Usûli'l-Hamse*, s. 88; a.mlf., *Fazlü'l-İ'tizâl*, (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus, 1974, s. 139.

⁴⁰ Ebü Zeyd, *el-İtticâhu'l-Aklî*, s. 241.